

“БЕКТЕМ”

И. Арабаев атындагы КМУнун
Илим, эл аралык коммуникациялар жана
инновациялар боюнча проректору,
пед.и.д., проф. ма. А. К. Налданбаева

2023-жылдын 8-декабры

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын 2023-жылдын 8-декабрындагы отурумунун №5 протоколунан

КӨЧҮРМӨ

Отурумдун төрайымы: филология илимдеринин кандидаты, доцент С.К.Каратаева (10.02.06)

Отурумдун катчысы: окутуучу Н. Алманбетова

Катышкандар: филология илимдеринин доктору, проф.м.а. Т.К.Сыдыкова (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.Р.Жапаров (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доцент А.А.Абдыкалыкова (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доцент А.Б.Калыбаева (10.02.20), педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Р.Абдуллаева (13.00.02), педагогика илимдеринин кандидаты, доц.м.а. К.Ш.Иманакунова (13.00.02), ага окутуучулар - К. Садыкова, Р. Мамбетова, Т.Акматова, Ф. Мырзаева, Н. Масалиева, А. А. Абакирова, А. Абышбаева, Турусбек кызы Нуржан.

Күн тартибиндеги маселе:

1. Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын талкуулоо.

Угулду:

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын изденүүчүсү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-

семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча жазылган кандидаттык диссертациясын талкуулоо кафедранын бүгүнкү кеңейтилген отурумунун күн тартибине коюлууда. Диссертациянын реквизиттери КРнын Улуттук аттестациялык комиссиясы койгон талаптарга жооп берет, б.а., теманын жана илимий жетекчисинин бекилгендиги тууралуу университеттин Окумуштуулар кеңешинин токтомунан көчүрмө, диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси, жетекчисинин пикири кошо тиркелген. Диссертанттын илимий жетекчиси – филология илимдеринин доктору, проф.м.а. С. З. Садыкова.

Анда отурумду ачык деп жарыялоо менен күн тартибиндеги маселени талкуулоого өтсөк. Алгачкы сөздү иштин жалпы мазмунун маалымдоо үчүн диссертантка 15 мүнөт убакыт берели.

Изденүүчү А. А. Султанова: Саламатсыздарбы урматтуу төрайым, урматтуу агай-эжелер, биздин диссертациялык ишибиз «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деп аталат. Илимий илимий жетекчим – филология илимдеринин доктору, проф.м.а. С. З. Садыкова.

Диссертациялык иш киришүү, 3 бап, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Ар бир баптын аягында кыскача тыянак чыгарылды. Киришүү бөлүмүндө диссертациянын актуалдуулугу, максат-милдеттери көрсөтүлүп, иштин илимий жаңылыктары, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболор камтылган.

Теманын актуалдуулугу: Лингвистконцептуалдык өнүгтөн алып караганыбызда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүүсүнө негиз болгон Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусу, кенири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин **Кытай, Афганистан, Пакистан** жана **Тажикстан** менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар ошол себептен да азыркы жалпы Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо Чоң-Алай топонимиясынын орду ченемсиз.

Жер-суу аттары Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусунун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында жана лингвистикалык сейрек материалдар катарында окулуусу зарыл. (13,3-10). Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын

көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу чындыкка коошпойт (32,56). Ошондой эле изилдөө азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек туудурбайт. Чоң-Алай районунун жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан жана кечиктирилгис маселерден болуп калат. Анткени коншулаш Тажик мамлекети менен чектешип, көптөгөн талаш маселелердин объекти болгон Чоң-Алай топонимиясы азыркы күнгө чейин аталган өлкөдөгү улутчул саясатчылардын бүйүрүн кызытууда. Ошондуктан топонимдердин тарыхый эволюциясы жана этимологиялык байланыштарынын так аныкталуусу көптөгөн конфликтүү талкууларга чекит коймокчу.

Изилдөөнүн максаты:

- кыргыз тилинин тарыхында жана азыркы Кыргызстандын тилдик жана маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо;
- Кыргыз жергесинде кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуу экендигин жана кийинки мезгилде айтылып келген кыргыз урууларын “Сибирден оошкон келгиндер” катарында сыпаттоочу чындыкка анчалык туура келбеген улутчулдук пикирлердин жаралуусуна бөгөт коюу;
- Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясынын тилдик табиятын лингвистикалык, тарыхый жактан изилдөө жана илимий жактан такталган геолингвистикалык фактыларды кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө кенири пайдалануу;
- Чоң-Алай өрөөнүнүн чөлкөмүндөгү жер-суу аттарынын тутумун аныктоо жана топонимиянын фактыларын кыргыз тил илиминде кенири пайдалануу;
- Кыргызстандын тарыхын окуп үйрөнүүдө негизги орунду ээлеген Улуу Жибек жолунун, кыргыз тилинин тарыхын жана Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдеринин тарыхый катмарларын изилдөө.

Аталган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн изилдөөнүн астына төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- кыргыз геолингвистикасынын өнүгүүсүндөгү багыттарды так аныктоо, ошондой эле жалпы Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий денгээлде чечмелөө;
- Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарынын системасында жолугуучу топонимдердин фонетикалык жактан калыптануусунун, мыйзамдарын талдоо

жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдерди тарыхый жактан окуп үйрөнүү, аларды жыйноо;

- Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясында жолугуучу топонимдердин этимологиясын лингвистикалык жактан талдап, жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо.

Коргоого коюлуучу негизги жоолор төмөнкүлөр:

1. Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын түзгөн аталыштардын этимондук составы жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый пайдубалы, концептуалдык негизи болуп эсептелинет.

2. Азыркы күнгө дейре сакталып келген Чоң-Алай топонимиясы онтологиялык байыркы негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү форма.

3. Улуу Жибек жолундагы *Дароом-Коргон, Кундуз, Сопу, Самар, Чыйырчык, Дарваз, Паркана, Зор-Алай, Чач, Сымарлык, Зер* топонимдик катары аталган маданий-экономикалык магистралдын картографиясын аныктоо менен бир катарда кыргыз элинин башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон алакасын чагылдырган лингвистикалык фактор.

4. Улуттун менталдык жактан калыптануусу лингвистикалык код катарында келүүчү номинативдик система менен эриш-аркак өнүгүү менен топонимикалык кордун жалан гана фонетикалык оболочкасынын өзгөрүүсүн шарттабастан, табигый тилдин категориялык мыйзамдарын да жарата алган структуралык моделдеринин парадигматикалык тутуму боло алат.

5. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсү кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин чагылдырат.

Киришүү бөлүмүндө изилдөөнүн актуалдуулугу, ошондой эле азыркы Чоң-Алай районунун аймагында жолугуучу топонимдердин лингвистикалык, этнографиялык мааниси такталат. Бир эле мезгилде диссертациялык иште каралуучу негизги проблемалардын жыйымы жана алар боюнча жоболор кенири мүнөздө баяндалмакчы. Ошондой эле алдыга коюлган проблеманы чечүүдө диссертациялык иштин жалпы структурасы, анын бөлүмдөрүндөгү каралуучу маселелер айкындалат.

Тилдик өңүттөн, анын ичинде, ономастикалык алкактан алып караганда, Чоң-Алай жергесинин топонимиясы кыргыз тилинин ажырагыс бир бөлүгү болуу менен бирге, нечендеген кылымдардан бери жашап келген кыргыз тилинин өсүп-өнүгүү жолун, өзгөчөлүктөрүн, ономастикалык (анын ичинен топонимиясын) мыйзам ченемдерин ачып көрсөтөт. Ушул жагдайдан ой-жүгүрткөндө Чоң-Алай топонимдеринин табият-сырын терең таанып билүүгө салым кошо алат.

“Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катарында изилдениши” деп аталган биринчи бапта орто кылымдын

чегинде Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым-катышы, .топонимдер лингвоконцептуалдык бирдик катарында жалпы тил илиминде изилдениши, топонимдик системанын түркологияда изилдениши, Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы, Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аттарынын лексика-семантикалык жактан бөлүнүшү жана Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши өндүү болүмдөргө бөлүнүп, белгилүү окумуштуулар токтолгон ареалдык топонимдер тууралуу факты-материалдар жанан аталган окумуштуулардын эмгектеринде талдоого алынган топонимдер менен Чоң-Алай өрөөнүндө кездешүүчү топонимдерге жалпы илимий сереп жүргүзүлүп, төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- 1) Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда терендетип изилдөөгө өбөлгө түзөт;
- 2) Чоң-Алай топонимиясы илимий жактан маанилүү болгон туруктуу система жана кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү эволюциясын көрсөтө алган лингвистикалык фактор;
- 3) Чоң-Алай топонимиясы Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхын чагылдырган лингвистикалык тутум жана кошуна элдердин топонимикасына өз таасирини тийгизген көөнөрбөс система;
- 4) Жалпы тилдик мыйзамдардын чегинде кылымдар бою өнүгүүдө болгон географиялык лингвистиканын маанилүү компоненти.

Ал эми **“Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары”** деген экинчи бапында изилдөөнүн технологиялык жактан таризделиши, же болбосо методдору азыркы күнгө чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ийгиликтүү колдонулган илимий изилдөө усулдарынын системасында каралды. Башкача айтканда, этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп, тарыхый салыштырма жана сыпаттама методдору изилдөө процессинде айкалышкан биримдикте колдонулду. Албетте, илимий денгээлде илик жүргүзүү процессинде изилдөөнүн объективдүү предмети болуп саналган Чоң-Алай топонимдик курамдын анализи жана эмпирикалык байкоолордун синтези да иш жүзүнө ашырылды. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдер тилдик катмарларга ажыратылып, илимий факты-метралдар менен далилденип чечмеленди.

“Чоң-Алай топонимдеринин структуралык өзгөчөлүктөрү” деп аталган үчүнчү бапта Чоң-Алай районундагы кездешкен топонимдерди жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду топонимдер деген бөлүмдөргө бөлүп, топонимдерди маанилик жагынан дагы бир нече топторго ажыратылып, мисалдар менен чечмеленип, төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- Чоң-Алай топонимиясынын диахрониясы бир канча тилдик багыттарды кучагына алат жана ар түрдүү типологиялык тилдердин диалектикасынын жыйынтыгы;
- Тилдердин карым катышы бир гана географиялык жанаша жашоо болуп саналбастан тилдин диахрониясын калыптандыруучу негизги категория;
- Топонимия тилдин тарыхый өнүгүүсүн камсыз кылган объективдүү шарт жана ар түрдүү системадагы тилдердин ортосундагы байланыш;
- топонимдик моделдер тилдин хронологиялык картасын түзгөн географиялык лингвистиканын бирдиги.

Жалпы корутунду

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени биздин ишибиздин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаны топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болду.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу өкүмдарлыгынын курамында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын топонимдерин негизин, тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек.

Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтер сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек жанылышпайбыз. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, Чоң-Алай топонимиясы бир гана территориялык мүнөздө эмес, жалпы элдик мааниде каралууга татыктуу. Анткени кыргыз элинин чыгаан илимпозу, көрүнүктүү түрколог

Б.М.Юнусалиев белгилегендей, кыргыз эли жалпы эле Борбордук Азияда өз тилин сактап калган негизги этнос болуп саналат. Анткени кыргыз топонимдери Улуу Жибек Жолундагы жер суу аталыштар системасына пайдубал катарында кызмат кылгандыгына изилдөөнүн жүрүшүндө ынандык. Биздин пикирибизче Чоң-Алай топонимикалык системасы келечекте тилчилердин, тарыхчылардын жана географтардын биргелешкен комплекстүү изилдөөсүнө муктаж.

Көңүл бурганыңыздар үчүн рахмат!

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Рахмат. Анда эмесе суроолорго өтөлү. Толгонай Көчкөнбаевна баштайсызбы?!

Ф.и.д., проф.м.а. Т. К. Сыдыкова: Менде бир нече суроо бар: 1) Канча топонимдик бирдикке талдоо жүргүздүңүз? 2) Изилдөөңүздө ономастикалык изилдөөлөрдүн кайсы методдорун жана ыкмаларын колдондуңуз? 3) Географиялык аттардын келип чыгышында номинация процесси кандайча жүрөт?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. 1-суроого жооп: Изилдөөбүздө жалпысынан 200дөн ашуун топоним талдоого алынды.

2-суроого жооп: Изилдөөбүздө ономастикалык изилдөөлөрдүн тарыхый-салыштырма жана сыпаттама, этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп методдору пайдаланылды.

3-суроого жооп: Адегенде адам баласы күнүмдүк жашоодо активдүү колдонгон предметтерди же башка нерселерди атын атоого өтөт. Мисалы: Баш, Ат, Кол, Тумшук, Бел, Арт, Таш, Көз ж.б. бул атоолор кийинчерээк адам баласы жашаган жеринин географиялык өзгөчөлүгүнө карай мурда колдонгон сөздөр менен атоосу географиялык аттардын номинация процесси деп аталат. М:Ат-Башы, Ала-Бел, Кыр-Арт ж.б.

Ф.и.к., доцент Н. Р. Жапаров: Айнура Абайдиллаевна менде да эки суроо бар. 1) Чоң-Алай топонимдерин тарыхый катмарларга бөлдүңүзбү жана кайсы катмарга таандык топонимдер сан жагынан басымдуулук кылат экен? 2) Чоң-Алай топонимдеринин калыптанышында кандай фонетикалык процесстерди байкай алдыңыз?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Агай сурооңузга рахмат. 1-суроого жооп: Изилдөөбүздө Чоң-Алай топонимдерин төмөнкүдөй катмарларга бөлдүк: А) Байыркы түрк катмары; Б). Монгол тилдик катмары; В) Иран тилдик катмары; Г) Орус тилдик катмары. Жогоруда аталган катмарлардын ичинен Чоң-Алай топонимдеринде активдүү катмар катары кыргыз катмары болуп саналат жана сан жазынан басымдуулук кылат.

2-суроого жооп: Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизги лингвистикалык себеби болуп алай топонегизини кылымдар бою активдүү абалда болуусу жана семантикалык жылышуулардын болгондугунда жатат. Ал эми биз

жогорку иллюстрацияда көрсөткөндөй, ядролук позицияны ээлеген алай этимонунун синхрондук абалы бир канча баскычтарды башынан өткөрүп, жалан гана кыргыз тилинин эмес, жалпы түрк тилдеринин фонологиялык эволюциясын манифестациялайт. Мындай ички формадагы өзгөрүү когнитивдик багытта да болгондугу азыркы Чон-Алай топонимиясынын байыркы катмарында этимологиялык байланышта болгон *ала – алай* топонегиздеринин валенттүүлүгү дагы бир ирет ачыктайт. Анткени биринчи кезекте семантикалык актуалдуулуктун көрсөткүчү катарында келүүчү жыштык коэффициентинин бир кыйла жогорку денгээли жана ала жана алай ядролук компонентинин валенттүүлүгү бир гана семантика-лексикалык жактан эмес, морфонологиялык синтаксистик таасирдүүлүгүнөн ачык байкалат. Евразиянынын топонимиясы боюнча белгилүү адис жана дүйнөлүк илимий коомчулук тарабынан таанылган лингвист В.Н.Топоров Алдынкы Азиядагы (Передней Азии – В.Н.) байыркы катмарда Памир тоолорун жердеген түрк урууларынын тили сакталгандыгынан кабар берген ороним катарында алай прототибин көрсөтөт. Мисалы, араб тилинен кирген активдүү Мухаммед//Мукамбет, бейт//бейит, харам//арам ж. б. топонимдери тилдик чөйрөгө жана ареалдык өзгөчөлүккө жараша колдонулуп, түрдүү варианттарында жолугат. Мисалы, Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө молло, думана, бэлэ. б. с. жолукса, түндүк тарабында молдо, дубана, балээ түрүндө арбын жолугат.

Ф.и.к., доцент А. А. Абдыкалыкова: 1) Топонимдердин келип чыгышына географиялык чөйрө таасирин тийгизеби? Эгер тийгизсе Чоң-Алай топонимдик системасынан кандайча байкалат? 2) Чоң-Алай топонимдерине структуралык талдоо жүргүзүптүрсүз, жөнөкөй жана татаал, туунду жана тубаса топонимдерге мисал келтирип беринизчи??

Издөнүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. 1-суроого жооп: Албетте топонимдердин келип чыгышына географиялык чөйрө таасирин тийгизет. Буга мисал изилдөөбүздө берилген ДАНГИ топоними– Чон-Алай топонимиясындагы Улуу Жибек жолундагы тоо кыркасынын системасына кирүүчү тоолордун батыш тарабында жайланышкан тоонун жана өрөөндүн аталышы. Ареалдык алкакта пайда болгон данги сөзү кууш деген мааниде колдонулат. Аты аталган топонимдин географиялык мүнөздөмөсү анын атынын мааниси менен төп келет. Анткени, Данги өрөөнү эки тоонун ортосундагы кууш өрөөн болуп эсептелет. Ошондой эле географиялык объектин негизги аталышы катары кыргыз тилиндеги *сай, булак, талаа, тоо, таш, жар* тополексемалары пайдаланылат. ДАРА топоними-Улуу Жибек жолунунун батыш багытындагы Чон-Алай тоокыркасынын системасына кирүүчү ири өрөөндүн аталышы. Дара сөзү ареалдык алкакта пайда болгон кыргыз тилине өрөөн деп которулат.

2-суроого жооп: Тубаса топонимдерге Чак, Кабык топонимдерин, туунду топонимдерге Жекенди, Карамык, Шибе, Оргума сыяктуу топонимдерди мисал келтирүүгө болот.

П.и.к., доц.м.а. К. Иманакунова: 1) Кыргыз ономастикасы боюнча кайсы сөздүктөрдү билесиз? 2) Чоң-Алайдагы географиялык аталыштар боюнча сөздүк барбы?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. 1-суроого жооп: Окумушттулар Жумагулов Ч., Исабекова А. “Ономастикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” деген китеби ономастика илиминин түптөлүшүнө өз үлүшүн кошкон эмгек. Шералы Жапаровдун “АДАМ АТТАРЫ — ЭЛ БАЙЛЫГЫ” деген эмгеги, Мухтар Борбугуловдун “Кыргыз жергеси”, “Жер-суу аттары” энциклопедиялар бар.

2-суроого жооп: Чоң-Алайдагы географиялык аталыштарга түздөн-түз арналган эмгектер же сөздүктөр жок, бирок Маматкаимов А. “Чоң-Алай энциклопедиясы”, Мойдунов З.Б., Машрапов Ж. “Чоң-Алай 20 жылда”, Ош областы энциклопедиясы, жазуучу Муса Сапаевдин эмгектеринде Чоң-Алай жана андагы айрым топонимдер тууралуу маалыматтар кездешет.

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Дагы суроолор барбы? Жок болсо, анда менде да бир нече суроо бар. Сизге чейин бул маселеге кайрылган окумуштуулар бар бекен? Кимдердин изилдөөлөрүн билесиз? Алай топониминин этимологиясы кандай? Алай, Алтай, Гималай ономастикалык бирдиктеринин генезисинде байланыш барбы?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. Чоң-Алай топонимиясын түздөн-түз иликтебесе да Чоң-Алай чөлкөмүндө кездешкен **Дара, Дароот-Коргон, Кызыл-Дөбө, Сандык, Сары-Таш, Кара-Шыбак** ж. б. топонимдер составдык курамы боюнча тарыхый доорду чагылдырган жер-суу аталыштары экендигинде В.В.Бартольд “Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана” аттуу эмгегинде жазып кеткен. И.С.Андреев жана В.Пещерова тарабынан түзүлгөн сөздүктө келтирилген согди тилиндеги текстерге жана Муг тоосунан табылган согди тилиндеги документтерге таяндык. Махмуд Кашгаринин Түрк тилдеринин сөздүгү эмгегинде Сай, Суу, Кол, Көл топонимдеринин маанилери берилген. Н. А. Гвоздецкий Алай кырка тоолорунун тууралуу изилдөө жүргүзгөн. Ф.Бопштун эмгектеринде Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый топонимдердин катары тикеден-тике каралбаган болсо деле, айрым тилдик бирдиктердин номинативдик семантикасы ар бир этникалык группанын өзүнө гана тиешелүү болгон аталыштар жөнүндө айтылган. Ошондой эле социалдык жана лингвистикалык жактан кристалдашууну белгилеп кетмекчибиз, анткени биздин изилдөөбүздө «оро-оло-ала-тоо» фоносемантикалык өзгөрүү, компоненттик курамындагы тарыхый лингвистикалык эволюция

географиялык (чөлкөмдүк) туруктуулуктун негизи гана болуп саналбастан, төмөндөгүдөй лингвистикалык комплекстин тутумун камсыздаган:

- Улуттук тилдин оронимиялык номинациянын туруктуулугу объект катарында келген денотаттын туруктуулугу менен аныкталат;
- Топонимдер этнолингвистикалык локалдуулуктун тарыхый-географиялык негизи;
- Топонимдердин элементардык составындагы форманттык өнүгүү тилдик коомдун таризделишинин лингвистикалык формасы (*оро*→*оло*→*алай*).

Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын «Джахан-Наме (Книга о мире или же описание мира)» деп аталган Чоң-Алай топонимиясына тикеден-тике тиешелүү болгон изилдөөсү кол жазма түрүндө Париж Улуттук китепканасында №384 номеклатура жана СССР Илимдер Академиясындагы Чыгыш таануучу А.Г.Туманский тарабынан табылган №384 номеклатурадагы С612 шифри менен белгиленүүчү эки гана кол жазманын түп нускасы сакталгандыгы бизге илимий булактардан белгилүү (Чоң-Алай тоо кыркасын Мухаммад ибн Наджиб Бекран төмөндөгүдөй мүнөздөйт: «Большая гора (Чоң-Алай) выступает из пределов Гарчистана и Гура, тянется внешней стороной Тибета и там разделена большой отрог ее вдается в Туркестан вплоть до границы хыркызов и продолжается до пределов Чина. А другой [отрог] поварачивает в направлении Хатлана (Катаган) и достигает предлов Ферганы затем доходит до Джабал и Буттем (Баткен), что {вблизи}города Усрушаны» (17,48). Жогоруда келтирилген топонимдер Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында көп учурайт.

Чоң-Алай топонимдеринин жазуу жүзүндө (крилистикалык графика) формасын системалуу кагаз бетине түшүргөн ири окумуштуулардын катарын жана кыргыз тарыхый лингвистикасынын башатында турган барандуу түркологдордун катарын татыктуу түрдө Ч.Валиханов толуктайт деп айтмакчыбыз.

2-суроого жооп: Алай топониминин этимологиясы тууралуу маалымат Ч.Валиханов тарабынан фонетикалык формасы берилген. Аталган окумуштуу Гиндикуш (кун-ду-гуз/ш), Памир-Алай, Алайку, Зор Алай сыяктуу тарыхый-географиялык фактыны өз боюна синирген топонимдерди кагаз бетине түшүрүү менен бир катарда Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык варианттуулугун жана ареалдык жактан айырмалоочу амплитудасын так аныктаган. Маселен, Гундуз ↔ Кундуз ↔ Йулдуз ↔ Гундукуш катарында топонимикалык системанын азыркы күндө да жашоосун улантуусу жана фоносемантикалык багыттагы айырмачылыктары типологиялык айырманын дифференциалдык көрсөткүчү болмокчу. Ч.Валиханов азыркы күнгө дейре Орто Азиянын лингвистикалык картасында өз маанисин жоготпой келе жаткан “Кара-Кулжа ↔ Кулжа ↔ Алайку ↔ Чоң-

Алай” топонимдик катардын семантикалык парадигмасын өтө ийгиликтүү талдоого алган. Андан сырткары Алай топоними Алтай ономастикасы менен байланышы бар топоним, себеби азыркы Россия Федерациясынын Саратов, Ульяновский областтарында Алай дарыясы кездешет.

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Суроо-жооптор бүтсө, анда талкууга өтөлү.

Ф.и.д., проф.м.а. Т. К. Сыдыкова: Талкууланып жаткан кандидаттык диссертациялык иштин негизги ийгиликтери жөнүндө сөз баштасам: 1) теманын актуалдуулугу учурдагы көйгөйлүү маселелердин бирине арналган, коюлган максат-милдеттери таамай коюлган. Мына ушуга карай 3 бапка бөлүнгөн, 1-бапта негизинен илимий адабияттарга токтолуп, аларга анализдер жасалган. Иштин экинчи бабында метод жана методология жагы каралып, иште колдонулган методдор кылдат талданган. Иштин үчүнчү бабында Чоң-Алай топонимдерине структуралык жана семантикалык жактан талдоо жүргүзүлгөн. Айрым бир сунуштар бар, алар төмөнкүлөр: 1) Иште орфографиялык, пунктуациялык жана грамматикалык каталар көп. Ошону карап чыгыш керек. 2) Адабияттар тизмеси талапка ылайык оңдолушу керек.

Жыйынтыктап айтканда, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деген темада жазылган кандидаттык диссертациясы коюлган талаптарга жооп берет, ишти коргоого сунуш кылам.

Ф.и.к., доцент Н. Р. Жапаров: Ишти кызыгуу менен окуп чыктым. Диссертациянын темасы актуалдуу. Иш геосаясий маселе менен байланышкан. Коргоого сунуштайм.

Ф.и.к., доцент А. А. Абдыкалыкова: Диссертациянын темасы актуалдуу. Теманын актуалдуулугу кыргыз тилин азыркы когнитивдик лингвистиканын алкагында, бир эле мезгилде географиялык лингвистиканын материалдарынын негизинде ретроспективалык багытта иликтөөгө алуу менен түшүндүрүлмөкчү.

Лингвиконцептуалдык өнүгтөн алып караганыбызда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүүсүнө негиз болгон Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусу, кенири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин Кытай, Афганистан, Пакистан жана Тажикстан менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар ошол себептен да азыркы жалпы Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай

тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо Чоң-Алай топонимиясынын орду ченемсиз.

Чоң-Алай районунун географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Ошондой эле өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чоң-Алай районунун чөлкөмү Улуу Жибек жолу менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор биргеликте аталган аймактын топонимиясынын азыркы мезгилдеги заманбаптуулугун аныктайт.

Изилдөөнүн максаты кыргыз тилинин тарыхында жана азыркы Кыргызстандын тилдик жана маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясынын тилдик табиятын лингвистикалык, тарыхый жактан изилдөө жана илимий жактан такталган геолингвистикалык фактыларды кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө кенири пайдалануу. Чоң-Алай өрөөнүнүн чөлкөмүндөгү жер-суу аттарынын тутумун аныктоо жана топонимиянын фактыларын кыргыз тил илиминде кенири пайдалануу.

Иштин милдеттери кыргыз геолингвистикасынын өнүгүүсүндөгү багыттарды так аныктоо, ошондой эле жалпы Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий денгээлде чечмелөө. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарынын системасында жолугуучу топонимдердин фонетикалык жактан калыптануусунун, мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдерди тарыхый жактан окуп үйрөнүү, аларды жыйноо. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясында жолугуучу топонимдердин этимологиясын лингвистикалык жактан талдап, жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси чоң.

Диссертациянын мазмуну боюнча 9 макала жарыяланган.

Изилдөөнүн багытына байланыштуу Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин студенттерине «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бүтүндүгү жана Чоң-Алай топонимиясы» деген темада семинар жана атайын курс окулган.

Иштин курамы салттуу бөлүмдөрдөн турат. Киришүү, “Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши” деп аталган биринчи, “Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы,

методдору жана материалдары”, “Чоң-Алай топонимдеринин структуралык өзгөчөлүктөрү” деген экинчи, үчүнчү главалардан, корутунду, илимий булактардын тизмесинен турат.

Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна канатташ өнүккөн деп айтсак деле жанылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) менен тикеден тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор - тарыхый чындык болуп саналат.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү.

Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени иштин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаны топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болгон.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталган. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел.

Орто Азиянын тарыхында өзгөчө орду бар Чоң-Алай шаары жана анын топонимиялык тутуму бир гана багыттагы изилдөө менен чектелип калбоосу керек. Анткени айрым бир илимий жактан тастыкталбаган топонимдик фактылар менен куралданган улутчул агымдын өкүлдөрү азыркы күнгө дейре кыргыз тилинин байыркы, көөнөрбөс эстелиги болуп саналган Чоң-Алай урбонимин элдердин арасына чагымчылдык жаратуучу курал катарында пайдаланып келишет.

Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтери сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталган. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними

нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейт изилдөөчү.

Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгондугу изилдөөнүн жүрүшүндө айкын болгон. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө түшүндүрүлөт. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан көз каранды. Объектин жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка жер суу аталыштары менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш. Чоң-Алай районунун топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна негиз болгон. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) жана Чоң-Алай топонимиясы менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор - тарыхый чындык болуп саналат.

Чоң-Алай районунун топонимдеринде кыргыз тилинин байыркы элементтери сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныктаган.

Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгон. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө байланыштуу. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан ал жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка объектилер менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

Жыйынтыктап айтканда, Чоң-Алай топонимиясы бир гана территориялык мүнөздө эмес, жалпы элдик мааниде каралууга татыктуу. Анткени кыргыз элинин чыгаан илимпозу, көрүнүктүү түрколог Б.М.Юнусалиев белгилегендей, кыргыз эли жалпы эле Борбордук Азияда өз тилин сактап калган негизги этнос болуп саналат. Анткени кыргыз топонимдери Улуу Жибек Жолундагы жер-суу аталыштар системасына пайдубал катарында кызмат кылгандыгына изилдөөнүн жүрүшүндө ынанган жана Чоң-Алай топонимикалык системасы келечекте тилчилердин,

тарыхчылардын жана географтардын биргелешкен комплекстүү изилдөөсүнө муктаж экендигин баса белгилейт.

- Диссертациялык иште баштан-аяк орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык, стилдик каталар кездешет. 14-б. кумуш-күмүш, н тагасынын ордуна н тамгасы коюлган жерлер көп учурайт. Албетте, арийне деген кызматчы сөздөн кийин үтүр белгиси коюлат. 15-б. Фонемалык система да, эгерде үнсүздөр жана жөнөкөй үндүүлөр системасын ала турган болсок, негизинен ушул күнгө өзгөрүшсүз сакталып келаткандыгын көрөбүз” (233,57). 16-б. Экинчиден, монголдор менен кыргыздардын карым катышы өтө эртеде, мындан бир нече кылым (балким, беш кылым) мурун болгон (диалектилик сөздөр менен берилип калган).
- Карым катнаш – карым-катнаш 17-б. 2 жерде, тикеден тике – тикеден-тике, башкача айтканда, албетте, негизинен ж.б. дел –деле, түркастан, мааниисни (26-б.), айлана чөйрөнү (31-б.), арийне (32-б.), маани (33-б.), Ошондуктан аталган илимпоз тарабынан санскрит тилинин архетиптери тилдердин (34-б.), Топонимиканыны (37-б.), 41-б. Лингвистиканын, Чон Алай (42-б.), Чон-Алай (43-б.), ан сезимдин (49-б.), туздөн түз (51-б.) ж.б.
- I бап. “Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши” аттуу 1-баптын аягын (19-б.) В.Бартольддун шилтемеси менен бүтүрүп койгонсуз (Бартольдго кошулам деп), диссертант өз ою, сөзү менен жыйынтыктап койсоңуз жакшы болмок.
- Диссертацияда изилдеген окумуштуулар “Мындай деген, бул жагын караган” ж.б.у.с. коментарий бересиз, мисалы “Бул окумуштуу бул жагын карап, тиги жагын карабай койгон, муну суна кошула албайм” деген сыяктуу өз пикириңиз билинбейт.
- 29-бетте да, 1-бап, 1-параграфта да К.К.Конкобаев Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер тутумуна комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүп, ареалдык топонимияга тиешелүү болгон бир катар топонимдердин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана структуралык өзгөчөлүгүн бир кыйла алгылыктуу аныктаган (116,57-66) деп, К.Коңкобаев менен бүтүрөсүз. Өзүңүздүн жыйынтык, корутунду жокпу? Андай кийин негизги жыйыныктыктар деп, 5 пункт менен бергенсиз.
- 40-б. стилдик ката кезигет. Анткени аталган изилдөөчү алгач эки багыттагы топонимикалык-когнитивдик системаны кагаз бетине түшүргөн. Анткени аталган картографиялык түзүлүштүн концептуалдык негизин топонимдик тутум ээлеген деп айтууга болот. Анткени аты аталган изилдөөчүнүн алгачкы картографиялык

эмгегинин негинде жалпы түрк элдеринин анын ичинде байыркы кыргыз урууларынын жер аталыштары аркылуу чагылдырылган тилдик менталдуулугу жана топонимдик дүйнө кабылдоосу белгиленген. “Анткени” деген сөз 3 жолу кайталанат...

Аягында айтарым, бул иш буга чейин да каралыптып, берилген сын-пикирлер канчалык деңгээлде ондолгон, аны бул чейин окуп чыккан кафедра мүчөлөрү айтаар... Ишиңизге олуттуу мамиле кылып, таза кылып, жогоруда айтылган каталарды оңдоп, же бирөөгө окутуп алып келсеңиз жакшы болмок экен... Эми бул айрым бир калпыстыктар ишке кедергисин тийгизбейт деп ойлойм, убакыт бар, коргоого чейин жакшылап карап чыгыңыз.

Жыйынтыктап айтканда, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясы УАКтын талаптарына жооп берет, коргоого сунуштайм.

П.и.к., доц.м.а. К. Ш. Иманакунова: Азыркы мезгилде Орто Азиядагы геосаясаттын курчушу, чек ара көйгөйү Борбордук Азиядагы мамлекеттердин ортосундагы негизги маселелердин бири. Дал ушул маселе айрым топонимдердин объективдүү изилденүү талабын жаратып келет. Анткени жер-суу аттары Кыргызстандын тарыхый калыптануусунун, мамлекеттин бүтүндүгүн далилдөөчү бирден-бир факт-материал болуу менен бирге лингвистикалык баалуу материал катары каралуусу шарт. Ошондуктан топонимиканын лингвистикалык табыятын изилдөө актуалдуу маселелердин бири.

Бул кандидаттык диссертация Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо максатын көздөйт.

Диссертациянын структурасы: киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

Иштин I бөлүмү “Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши” деп аталып, бул бөлүмдө Орто кылымдын чегинде Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым-катышы, топонимдердин лингвоконцептуалдык бирдик катары жалпы тил илиминде изилдениши, топонимдик системанын түркологияда изилдениши, Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы сыяктуу маселер илимий негизде иликтөөгө алынган. Бул бөлүмдү жазууда орус окумуштуулары: А. Абрамзондун, А. Н. Бернштамдын, В. В. Бартольддун, А. П. Окладниковдун, Л. Н. Хромовдун, белгилүү түркологдор:

И.А.Батмановдун, А. Х. Маргуландын жана кыргыз окумуштуулары: академик Б.Орузбаева, К. Конкобаев, Н. Жапаров, Д. Исаев, Э.М.Мурзаевалардын илимий көз караштарына, топонимдердин тилдик ареалдары тууралуу ой-пикирлерине иликтөөлөрдү жүргүзгөн.

Иштин II бөлүмү “Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары” деп аталат. Бул бөлүмдө изилдөөнүн методологиясы жана методдору, тилдик карым-катышты чагылдырган топонимдер, Чоң-Алай топонимикасынын тарыхый старатиграфиясы, Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү буга чейин жарык көргөн илимий-теориялык адабияттардын негизинде анализге алынган. Аталган максатты орундатуу үчүн диссертант темага байланыштуу илимий-теориялык адабияттарды кылдат өздөштүргөн. Натыйжада, топонимдердин чөлкөмдүк туруктуулугун жана алар бир гана тилдик түзүлүштүн маанилүү бөлүкчөсү болбостон, ареалдагы тарыхтын далили катары кызмат өтөй тургандыгын, топонимиканын элдин дүйнө кабылдоосуна тийгизген оң таасири жөнүндөгү окумуштуулардын илимий аныктамаларына (Л. С. Берг, А. С. Гулямов) анализ жүргүзүлүп, ошондой эле Чоң-Алай топонимиясын төмөнкүдөй: Антропонимдик негиздеги топонимдер, диний түшүнүктөргө байланыштуу пайда болгон топонимдер, социалдык окуяларга байланыштуу топонимдер, этнонимдик топонимдер, фитонимдик топонимдер, гидрографиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу топонимдер ж.б. сыяктуу түрлөргө бөлүп классификациялаган. Бул топонимдердин пайда болуу тарыхын изилдөөгө өз алдынча аракет жасаган.

III бөлүм “Чоң-Алай топонимдеринин структуралык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, бул бөлүмдө Жөнөкөй топонимдер, татаал топонимдер, тубаса топонимдер, туунду топонимдердин жасалуу жолдору көрсөтүлгөн. Өз кезегинде окумуштуу Д. Дульзон жалпы эле түрк тилдүү элдердин топонимиясынын калыптануусунда сөз жасоочу каражаттардын үлүшү чоң экендигин белгилеп, топонимдерди жасоодо агглютинативдүү тилдердин жөндөмдүүлүгүн жогору баалаган. Ошондой эле кыргыз топонимиясындагы туунду антропонимдерге, топонимдерге өз учурунда Д. Исаев, С. Омурзаков жана К. Коңкобаев кайрылышкан жана туунду топонимдер кыргыз лексикасынын өнүгүүсүндөгү негизги булак экендигин далилдеген илимий булактар III бөлүмдүн негизин түзөт.

Иштин корутунду бөлүгүндө диссертациялык изилдөөдө каралган маселелер боюнча илимий жыйынтыктар чыгарылган.

Султанова Айнура Абайдиллаевнанын диссертациялык ишинде, айрым бир орфографиялык, пунктуациялык, техникалык мүнөздөгү мүчүлүштүктөрдү эске албаганда, иш илимий мүнөздө тыкан жазылган. Диссертант өзү жазып жаткан материалды терең өздөштүргөн.

Корутундулап айтканда, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” 10.02.01 – кыргыз тили филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши коргоого татыктуу деп эсептейм.

Ф.и.к., доцент А. Б. Калыбаева: Бул диссертациялык иште изилденген тема Чоң-Алай топонимиясы тарыхый лингвистиканын фактыларынын негизинде талдоого алынган. Мындай зор иш аракет диссертант өзү белгилеп кеткендей, географиялык лингвистиканын фактыларын илимий деңгээлде изилдеп ачып берүү мамлекетибиздин түптөлүүсүнө кошкон аракетим деп айтканы кубандырбай койбойт. Чындыгында эле, аталган диссертациялык изилдөө кыргыз тил таануу илиминде, ошондой эле кыргыз элинин түпкүлүктүү этнос катарында изилдөө багытында бирден-бир лингвистикалык далил катары бааланат деп эсептесек болот.

Топонимдердин колдонулуш өзгөчөлөктөрү жөнүндө сөз кылсак, тил илиминин лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн, ЖОЖдордо географиялык лингвистиканы, филологиялык предметтерди окутууда бул диссертациялык иштин материалдарын, жоболорун колдонсо болот деп айтууга толук негиз бар.

Коргоого сунушталып жаткан ишинде диссертант өз алдына койгон маселелерин тилдин факт-материалдарына таянуу менен жана аларды терең талдоо аркылуу анын тарыхын, өзгөрүү, өнүгүү эволюциясын, закон ченемдүүлүктөрүн, эң маанилүү маселелерин, көйгөйлөрүн жогорку деңгээлде ачып берүүгө жетишкен.

Жыйынтыктап айтканда, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” деген 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин коргоого сунуштаса болот.

П.и.к., доцент Р. Абдуллаева: Менден мурда сүйлөгөндөр теманын актуалдуулугун белгилеп өтүштү. Ишти карап чыктым. Диссертацияда орфографиялык, стилдик каталар арбын. Ошону карап чыгуу керек. Айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен ишти коргоого сунуш кылууга болот.

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Анда талкууну жыйынтыктасак. Талкуунун жүрүшүндө айрым сын-пикирлер менен диссертациялык иш кандидаттык диссертацияларга коюлган талаптарга жооп берет жана коргоого сунушталсын деген бир эле сунуш пикир айтылды. Ушул сунушту колго салып койсок.

Макул – 15, каршы – жок, калыс – жок.

Изденүүчү А. А. Султанова: - Баардыгыңыздарга, талкууга катышып, баалуу кеп-кеңешиңиздерди бергениңиздер үчүн ыраазычылык билдирем.

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Дагы бир маселе, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын диссертациясынын атайын дисциплина боюнча кандидаттык экзаменинин кошумча программасы даярдалган. Программаны карап чыктыңыздар. Кошумча-алымча жокпу?

Ф.и.к., доцент Н. Р. Жапаров: Кошумча жок. Ономастиканын теориялык маселелери камтылган. Беките берсек болот.

Отурумдун төрайымы, ф.и.к., доцент С. К. Каратаева: Анда үчүнчү чечим кылып бекитебиз. Талкууга катышып бергениңиздер үчүн рахмат.

Кафедранын кезектеги кеңешмеси жогоруда айтылгандарды угуп жана талкуулап төмөнкүдөй ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. Изденүүчү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» аттуу 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын кандидаттык диссертацияларга койгон талаптарына жооп берген иш деп эсептелсин.

2. Изденүүчү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» аттуу 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы талкууда айтылган сунуштарды эске алуу менен коргоого сунушталсын.

3. Изденүүчү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын атайын дисциплина боюнча кандидаттык экзаменинин кошумча программасы бекитилсин.

**Отурумдун төрайымы,
ф.и.к., доцент**

С. К. Каратаева

Каратаева С. К.

Отурумдун катчысы

Н. Р. Алманбетова

Алманбетова Н.

**КОЛ ТАМГАСЫН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ**

Н. Р. Алманбетова